

3. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / [авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін.]; Нац. Ін-т стратег. дослідж.; Ін-т екон. прогнозування НАН України; М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

4. Роль держави у довгостроковому економічному зростанні; [за ред. д.е.н. Б.Є. Кваснюка]. – К.: Ін-т екон. прогноз.: Х.: Форт, 2003. – 424 с.

5. Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку: Затверджено наказом Міністерства економіки та з

питань європейської інтеграції від 29.07.2002 р. №224 // zakon1.rada.gov.ua

6. Франція. Національна стратегія розвитку, план дій (2003), www.ecologie.gouv.fr/article.php?id\_article=4177

7. Німеччина. Перспективи для Німеччини – Наша стратегія зі сталого розвитку (2002). www.nachhaltigkeitsrat.de / послуги / download\_e / PDF / Perspectives\_for\_Germany.pdf

8. Японія. Основний план навколишнього середовища (2000) www.env.go.jp / EN / index.html

9. Корея. Національна програма екологічного бачення нового тисячоліття (2003) eng.me.go.kr / користувачів / index.html

T.A. ВЕНГЕР,

аспірант, Київський національний університет ім. Т. Шевченка

## Порівняльний аналіз класичної та кейнсіанської теорій державного боргу

*Виділено основні етапи становлення класичної теорії державного боргу, проаналізовано їхні характерні особливості. Здійснено порівняльний аналіз класичної та кейнсіанської теорій державного боргу в трьох ключових аспектах.*

**Ключові слова:** зовнішній державний борг, внутрішній державний борг, борговий тягар, теорія державного боргу.

*Определены основные этапы становления теории государственного долга, проанализированы их характерные особенности. Осуществлен сравнительный анализ классической и кейнсианской теорий государственного долга в трех ключевых аспектах.*

**Ключевые слова:** внешний государственный долг, внутренний государственный долг, бремя государственного долга, теория государственного долга.

*The main stages of the classical theory of public debt are distinguished as well as their key features are explored in the paper. The article provides comparative analysis of the classical and Keynesian debt theory in line of three crucial aspects of their disagreement.*

**Keywords:** external public debt, internal public debt, burden of the debt, public debt theory.

**Постановка проблеми.** Державний борг є надзвичайно важливою соціально-економічною проблемою. Швидке зростання його обсягів впродовж кількох останніх десятиліть становить не лише проблему боргової безпеки окремих країн, а й створює загрозу для світової фінансової стабільності, оскільки різкі зміни у співвідношенні валютних курсів, особливо якщо це стосується валюти міжнародних резервів та розрахунків, може призвести до ескалації кризових явищ на глобальному рівні. Тому одним із найбільш пріоритетних

завдань для економічної теорії сьогодні є розробка рекомендацій для виваженої боргової політики, що неможливо без повного розуміння впливу державного боргу на економіку. Оскільки теорія державного боргу фактично була сформована в результаті дискусії між кейнсіанцями та прихильниками класичної школи політекономії всередині ХХ ст., метою статті є здійснення порівняльного аналізу бачення даної проблеми в межах згаданих шкіл.

**Аналіз досліджень та публікацій з проблеми.** Подібний аналіз раніше здійснювався як західними (Дж.М. Б'юкененом, Р.Г. Голокомб, Дж.Д. Джексоном, Д.У. Елмендорфом, А. Зардкві, Н.Г. Менк'ю, Ф.Е. Модільяні, Б.У. Ратчфордом, Дж.Г. Темпельман та ін.), так і російськими дослідниками, серед яких, зокрема, варто відзначити праці Б.І. Альохіна. Однак, на нашу думку, окремі аспекти даної проблеми досі не були розкриті повною мірою; окрім того, автором зроблено спробу виділити основні етапи становлення класичної теорії державного боргу, вказавши на характерні риси кожного з них, що є необхідним враховуючи той факт, що вона пройшла тривалий шлях еволюції впродовж двох століть.

Поняття класичної теорії державного боргу можна розуміти у кількох сенсах: у широкому – як сукупність поглядів на дану проблему представників класичної школи політекономії загалом (А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Дж.С. Міль, Ж.Б. Сей та ін.); у вузькому розумінні даний термін було впроваджено Дж. Б'юкененом у 1958 році, який під «класичною теорією державного боргу» розумів насамперед теоретичний доробок трьох авторів – пізніх класиків: Г. Адамса, Ч.Ф. Бастейбла та П. Леруа-Болье [9, р. 82]. Однак хоч сам Б'юкенен відводив собі скромну роль, стверджуючи, що все вже було написано до нього, саме з його ім'ям, як правило, і пов'язують завершальний етап формування теорії державного боргу в межах класичної доктрини.

**Мета статті** – виділити основні етапи становлення класичної теорії державного боргу, проаналізувати їхні характерні особливості. Здійснити порівняльний аналіз класичної та кейнсіанської теорії державного боргу у трьох ключових аспектах.

**Виклад основного матеріалу.** Таким чином, для початку доцільним є детальний розгляд поглядів класиків на всі три етапи розвитку класичної теорії державного боргу.

Перший етап, як ми вже зазначали, пов'язаний насамперед з англійською школою політекономії. Характерними рисами для цього періоду є, по-перше, розуміння державних витрат як непродуктивних, а державного боргу, відповідно, – як «руйнації капіталу», вилученого з приватного сектору або залученого з-за кордону; по-друге, зовнішній та внутрішній борг хоч і були формально розмежовані, фактично не аналізувалися як окремі явища, що передбачають відмінні механізми впливу на економіку, тому під категорією «державний борг» ранні класики, як правило, розуміли внутрішній державний борг. При цьому причини його формування зазвичай пояснювалися необхідністю фінансування військових дій. «Недостатня ощадливість у мирний період, – за словами А. Сміта, – викликає необхідність входити в борги під час війни» [3, с. 650]. Основними ж кредиторами уряду, як правило, визнавалися купці.

Одним із перших дослідників, що звернули увагу на проблему державного боргу, був Девід Юм. Він дуже своєрідно визнавав за цим явищем певні позитивні риси, стверджуючи, що «...державний борг забезпечує купців різноманітністю грошей, що постійно примножуються у їх руках та створюють гарантований дохід, окрім прибутку від торгівлі» [10], що, на його думку, мало б стимулювати купців як утримувачів державних облігацій зменшувати норму прибутку від торгової діяльності. З іншого боку, вчений наголошував на тому, що негативні соціально-економічні наслідки державного боргу, пов'язані з диференціацією доходів як у межах суспільства, так і між столицею та периферією, утворенням класу рантьє, зростанням податків та ін., переважають можливі вигоди від його утворення. Таким чином, він спростовував популярну тоді думку, що суспільство не стає біднішим через борги, оскільки «це як передача грошей з правої руки лівій», характеризуючи це твердження як таке, що не має в своїй основі теоретичного фундаменту.

Адам Сміт, будучи апологетом вільної конкуренції, будував свою критику державного боргу на основі того, що уряд – поганий менеджер, який управляє фінансами гірше, ніж приватний сектор, через відсутність вмотивованості (конкуренції). «Подібно легковажному марнотратцеві, – пише вчений, – невідкладні потреби якого не дозволяють йому вичекати регулярного надходження доходів, держава постійно здійснює за позичення у своїх власних агентів та комісіонерів і сплачує відсотки за користування своїми власними грошима» [3, с. 652–653]. А. Сміт лише похапцем згадує про зовнішній державний борг, зосередивши основну увагу на проблемі внутрішнього боргу, яку вбачав не стільки у витратах на його об-

слуговування чи у зростаючих податках, скільки в марнотратстві уряду, що призводить до «руйнації капіталу» – вилучення з приватного сектору фінансових ресурсів, що за інших умов могли б бути капіталізованими [3, с. 661–662]. Вчений також звертає увагу на одну з фундаментальних проблем теорії державного боргу – перенесення боргового тягаря на майбутні покоління: «Задоволення вимог даного моменту завжди найбільше привертає увагу тих, хто безпосередньо здійснює управління суспільними справами. Майбутнє звільнення державних доходів від покладених на них зобов'язань вони залишають на клопіт нащадків» [3, с. 654].

Погляди Девіда Рікардо на феномен державного боргу є найбільш контроверсійними в класичній економічній теорії. З одного боку, вчений повною мірою сформулював аргумент класиків проти державного боргу, який спричиняє відтік капіталу, зменшує приватні заощадження та породжує непродуктивне використання ресурсів, з іншого – запропонована ним «теорема еквівалентності» йде в розріз із класичною борговою теорією, будучи швидше релевантною логіці кейнсіанського аналізу: у главі XVII «Начал політичної економії» Рікардо висловлює думку, що через півтора століття стала відомою як «рікардіанська теорема еквівалентності». Суть її полягає в тому, що державний борг не змінює добробуту населення, оскільки податки, викликані запозиченнями і сплачені в майбутньому, капіталізуються раціональним суб'єктом в момент його виникнення. Таким чином, відсотки, сплачені за обслуговування боргу, не зменшують добробуту наступних поколінь, оскільки є по суті лише внутрішніми трансфертами [див. 4, 6, 7].

Разом із тим при розгляді альтернативних джерел дефіцитного фінансування – зростання податків та збільшення боргу – Рікардо вказує на пастку «фіскальної ілюзії», стверджуючи, що система державних запозичень «має тенденцію робити нас менш ощадливими – обманювати нас щодо нашого дійсного положення». Таким чином, негативне ставлення до боргового фінансування він пояснює насамперед непродуктивними витратами уряду (руйнацією капіталу) та марнотратством окремих осіб, викликаних фіскальною ілюзією: «...від знищення національного боргу як не зріс би дохід, так і не зменшилось би споживання. Країна стає біднішою від марнотратства уряду та окремих осіб та від запозичень» [1, с. 153].

Таким чином, представники англійської класичної школи, слідуючи переконанню про неефективність і, відповідно, непотрібність державного регулювання економіки, обґрунтовували необхідність збалансованого бюджету через критику економічних наслідків державного боргу.

Другий етап становлення класичної теорії державного боргу (1880–1900-ті) характеризувався, по-перше, відмовою від тези про апріорі непродуктивні витрати уряду – наприклад, П'єр Поль Леруа-Больє вказував на те, що держава може ефективно використовувати кредит, спрямовуючи його на надання суспільних благ (фінансуючи суспільні роботи); по-друге, було детально проаналізовано

економічні наслідки державного, насамперед внутрішнього, боргу з урахуванням альтернативних втрат суспільства; по-третє, на противагу рикардіанській теоремі еквівалентності було сформульовано основні аргументи щодо перенесення боргового тягаря на майбутні покоління; по-четверте, обґрунтовано принципову подібність внутрішнього та зовнішнього, приватного та державного боргу.

Генрі Адамс розглядає випадок утворення державного боргу, обумовленого необхідністю фінансування військових дій. Він спростовує твердження про неможливість міжчасового зміщення боргового тягаря, оскільки ті вчені, які так вважають, «...не спромоглися усвідомити різницю між понятием втраченим у ході війни капіталом та тягарем, успадкованим громадянами країни в наслідок війни» [9, р. 82]. Методологічне розмежування Адамсом цих понять має важливе значення в контексті подальшої дискусії, оскільки значна частина «неортодоксальних» аргументів на користь принципової неможливості зміщення боргового тягаря якраз і будувалась на основі ототожнення останнього з державними витратами. Показовим тут є вислів Семуельсона: «Для того, щоб вести війну сьогодні, ми маємо кидати у ворога наявні сьогодні боеприпаси; не доларові векселі та не майбутні товари та послуги» [2].

Чарльз Бастебл, по-перше, вказує на принципову подібність приватного та державного боргу, як явищ, що підпорядковуються дії одних і тих самих «основних принципів»; по-друге, протиставляючи борг податкам, доходить висновку про тотожність зовнішніх позик внутрішнім з точки зору їх впливу на податкове навантаження: «...з чисто фінансової точки зору джерело запозичень, насправді, є мало значущим. У будь-якому випадку це негайне полегшення для платника податків, врівноважене більшим навантаженням у майбутньому» [9, р. 84].

П'єр Поль Леруа-Больє здійснив детальний теоретичний аналіз робіт попередників – англійських класиків та французьких мислителів XVIII ст., доводячи, що сам по собі феномен державного боргу не є позитивним чи негативним. Особливої критики з боку вченого зазнали праці Вольтера, Мелона та Кондорса за так звані «софізми», приховані в їхніх доказах економічної нейтральності державних запозичень: «...у Вольтера держава, яка вина тільки сама собі, не стає біднішою, у Мелона державний борг – це борг правої руки лівій руці: права рука – платник податків, ліва – рантиє. Але для процвітання держави не важливо, кому належить вся сума... нація однаково багата в обох випадках» [9, р. 84–86]. Помилковість цих тверджень він пояснює таким чином: у випадку, якщо держава не здійснює запозичень на внутрішньому ринку, їй не потрібно підвищувати податки для обслуговування боргу, тобто витрати платників податків не збільшуються; у той же час рантиє, інвестувавши капітал в інші активи, так само отримують відсоток на інвестиції, приблизно рівний тому, який вони отримували б по державним цінним паперам. За таких умов держава мала б стати багатшою. Таким чином, «...ана-

ліз Леруа-Больє був належним чином сформульований з точки зору наявних альтернатив. Він не порівнював випадок з боргом із випадком без боргу за інших рівних умов, а повернувся в початковий період, коли був можливим вибір з-поміж альтернативних варіантів...» [9, р. 87].

Щодо боргового тягаря, на думку «пізніх класиків», він лягає на плечі наступних поколінь, тобто тих людей, які сплачуватимуть більші податки як плату за теперішні запозичення. Альтернативне джерело фінансування – збільшення податків у поточному періоді без вдавання до запозичень може бути надто обтяжливим, тому пізні класики на відміну від ранніх не засуджували беззастережно державні запозичення.

Однак класична теорія державного боргу не набула значного поширення, що насамперед пояснюється двома фактами: по-перше, глобальними соціально-економічними пертурбаціями першої половини XX ст., викликаними двома світовими війнами, Великою депресією та поширенням кейнсіанства з його відмовою від збалансованого бюджету та обґрунтуванням необхідності державного регулювання економіки; по-друге, багато праць класиків не були відомі дослідникам у США, куди змістився осередок економічної науки у XX ст. Так, «Трактат про фінансову науку» (*Traite de la science des finances*) П. Леруа-Больє, який вважається фундаментальною працею в межах класичної боргової теорії, не був перекладений англійською мовою, а Р. Барро, за ново «винайшовши» рикардіанську теорему еквівалентності у статті *Are Government Bonds Net Wealth?* (1974), у відповідь на критику з боку Б'юкенена зізнався, що раніше не був знайомий з цим аспектом доробку Рикардо. «У 1974 році, – пише вчений, – точка зору Рикардо не була відомою більшості економістів, не була відомою вона й мені» [5, р. 16].

Дж.М. Кейнс особисто не ініціює ревізії класичної теорії державного боргу. З цією проблемою насамперед пов'язані імена А. Лернера, С. Харріса, Е. Хансена, Е. Домара та ін. Характерними рисами кейнсіанської теорії державного боргу є такі:

По-перше, перенесення боргового тягаря на майбутні покоління не можливе. Окремі індивіди та їхні групи шляхом утворення державного боргу можуть збільшити наявний в їх розпорядженні обсяг товарів та сплатити за нього за рахунок майбутнього виробництва лише в тому разі, коли залучення позичкових ресурсів відбувається із зовнішніх джерел. Натомість закрите суспільство не може розпоряджатися більшим обсягом товарів та послуг, ніж той, який воно виробляє в поточний період часу. «Таким чином, придбані урядом товари та послуги завжди мають оплачуватися тими, хто живе в даний момент часу у формі скорочення потоку товарів, доступних для їх приватного споживання, і не можуть бути оплаченими наступними поколіннями ні за рахунок податків, ні за рахунок внутрішніх запозичень» [13, р. 732].

Разом із тим перекласти борговий тягар на майбутні покоління можна, але виключно шляхом зовнішнього фінансування, оскільки в такому разі відмова від споживання здійснюється суспільством країни-кредитора і тягар державно-

## МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

го боргу виникає не в час виникнення, а в час погашення боргу та сплати відсотків.

По-друге, хоч утворення внутрішнього державного боргу викликає необхідність для майбутніх платників податків сплачувати відсотки та його основну суму, воно не спричиняє чистих втрат для суспільства, оскільки внутрішній державний борг являє собою трансфери між платниками податків та утримувачами державних облігацій (ця теза була лаконічно сформульована у відомій сентенції Абби Лернера «ми винні самі собі» (*we owe it to ourselves*)), а відтак державний борг не має нічого спільного з приватним боргом, оскільки останній передбачає зменшення фінансових ресурсів у позичальника після повернення основної суми боргу та сплати відсотків, чого не відбувається на рівні національної економіки.

Таким чином, на противагу класикам кейнсіанці стверджують, що, по-перше, ані внутрішній, ані зовнішній державний борг не спричиняє чистих втрат для суспільства, по-друге, тягар внутрішнього державного боргу не може переноситися на майбутні покоління, оскільки є лише внутрішнім трансфертом. Такий підхід виправданий з точки зору макроекономічного аналізу, який оперує агрегованими величинами, однак він ігнорує проблему перерозподілу доходів та соціальної справедливості, оскільки «майбутнє покоління» не є однорідним утворенням – воно складається, з одного боку, з власників облігацій, які отримують відсоток за державними позиками, з іншого – із платників пропорційно зростаючих податків. Натомість кейнсіанці пропонують отожнювати «покоління» з економікою в цілому. «Справжнє питання, – писав А. Лернер, – полягає в тому, чи можливо шляхом внутрішніх запозичень перенести реальний борговий тягар з теперішнього покоління, у сенсі сучасної економіки загалом, на майбутнє покоління, у сенсі майбутньої економіки загалом» [11, р. 140]. Кейнсіанська боргова теорія також не враховує альтернативних витрат, що виникають в момент утворення боргу. Окрім того, вона розглядає проблему формування державного боргу в короткостроковій перспективі, адже за припущеннями кейнсіанської моделі державні запозичення не лише необхідні для антициклічного регулювання, а й можуть бути вигідними для майбутніх поколінь, оскільки «...в сучасних умовах, коли ми маємо значне безробіття та незадіяні потужності, зростання споживання, скоріш за все, призведе до збільшення інвестицій... і, таким чином, до зростання виробничих ресурсів, успадкованих майбутніми поколіннями» [11, р. 141].

Третій етап становлення класичної теорії державного боргу характеризується переглядом, систематизацією та доповненням поглядів пізніх класиків і гострою критикою на цій методологічній основі кейнсіанської боргової теорії. За

словами Ф. Модільяні, «Точка зору, яка майже не піддавалася сумнівам ще кілька років тому, про те, що національний борг не є тягарем для економіки і що реальна вартість державних витрат, без різниці, як профінансованих, не може бути перенесеною на «майбутні покоління» відступає під потужною контратакою, очолюваною Дж.М. Б'юкененом, Дж.Е. Мідом та Р.А. Масгрейвом» [13, р. 730]. У 1958 році Дж. Б'юкенен вводить у науковий обіг термін «нова ортодоксія», зазначаючи, що «...застосував цей термін через майже повну однаковість, яка спостерігається зараз серед вчених. Слово «нова» модифікує «ортодоксію», але не варто думати, що самі ідеї «нові» чи сучасні. Задовго до появи « нової економічної теорії» були чітко сформульовані положення пануючої сьогодні теорії боргу» [9, р. 5]. Таким чином, він починає дослідження проблеми державного боргу з аналізу та систематизації поглядів класиків, стверджуючи, що відповіді на усі контroversійні аспекти даної проблеми вже були дані раніше. Б'юкенен обґрунтовує три ключові тези:

1. Тягар державного боргу переноситься на майбутні покоління.
2. Існує аналогія між приватним та державним боргом.
3. Зовнішній та внутрішній борг принципово подібні [9, р. 26].

Таким чином була оформлена структура теоретичного дискурсу навколо проблеми державного боргу середини-другої половини ХХ ст.

Б'юкенен вказує на принципову подібність внутрішнього та зовнішнього боргу. Він доводить поверховість кейнсіанської логіки, згідно з якою зовнішній борг вважається більш обтяжливим для суспільства, оскільки відсотки за наданий кредит сплачуються за кордон, у той час як відсотки, сплачені за внутрішній кредит, залишаються в межах національної економіки. Помилку своїх опонентів вчений вбачає в тому, що вони не враховують різниці в базі порівняння: внутрішні запозичення створюють додатковий капітал у державному секторі за рахунок його відтоку з приватного сектору, у той час як зовнішні запозичення дозволяють збільшити капітал у першому секторі без його зменшення в останньому [8, р. 996]. Таким чином, зовнішній борг створює більші вигоди для суспільства, які компенсуються необхідністю виплати відсотків закордонним інвесторам, а вибір між джерелом запозичення має здійснюватись на основі порівняння ефективності наявних альтернатив у кожному конкретному випадку: «Якщо внутрішній рівень продуктивності капітальних інвестицій перевищує ставку, за якою фонди можуть бути позичені за кордоном, для суспільства буде краще обрати зовнішній кредит» [8, р. 997].

Щодо питання про аналогію державного та приватного боргу, на думку Дж. Б'юкенена, помилка кейнсіанців у тому,

### Основні відмінності кейнсіанської та класичної теорії державного боргу

| Питання  | Класики | Кейнсіанці та «нові ортодокси»                |
|--|---------|---|
| 1. Чи переноситься борговий тягар на майбутні покоління? | Так     | Може переноситись у випадку зовнішнього боргу |
| 2. Чи аналогічний державний борг приватному?             | Так     | Ні  |
| 3. Чи аналогічний внутрішній борг зовнішньому?           | Так     | Ні  |

що вони не розглядають альтернатив, можливих до моменту його утворення, а тому трактують відносини з приводу формування та погашення внутрішнього державного боргу як «гру з нульовою сумою»: борг повертається одним членам суспільства за рахунок інших – становить лише внутрішні трансферти, чого не спостерігається у випадку приватного боргу. Ключова методологічна відмінність теорії Б'юкенена в тому, що купівля державних цінних паперів трактується ним як добровільний вибір інвестиційного інструмента, а отримані відсотки, відповідно, як інвестиційний дохід, який за інших умов був би отриманий приватними інвесторами від розміщення заощаджень в інший спосіб. У такому значенні внутрішні державні та приватні запозичення однакові, оскільки в обох випадках мова йде про взаємовигідну угоду: в момент утворення боргу позичальник зміщує деякий обсяг споживання з майбутнього у теперішнє, що дозволяє йому досягти вищого рівня корисності [14, р. 438, 442]; кредитор – отримує обіцянку повернення основної суми та відсотків у майбутньому. Відсоткова ставка прирівнює теперішню та майбутню вартість суми боргу.

Міжчасове зміщення боргового тягаря Б'юкенен пояснює з позиції витіснення капіталу, розвиваючи погляди попередників (насамперед П. Леруа-Больє).

Окрім цього, автор робить такі висновки:

– рикардіанська еквівалентність помилкова через хибні передумови;

– ліквідація неписаної норми збалансованого бюджету внаслідок поширення кейнсіанської макроекономіки перетворює бюджетний дефіцит на перманентне явище;

– державний борг є аморальним явищем, оскільки майбутні покоління, на які лягає борговий тягар, не брали участі у прийнятті рішення про його фінансування;

– в умовах виборчої демократії державний борг перетворюється на перманентне явище, оскільки політики, максимізуючи свою корисність, надають перевагу зростанню державних запозичень, а не податків [14, р. 446].

### Висновки

Таким чином, класична теорія державного боргу є методологічно більш обґрунтованою, оскільки вона враховує альтернативні витрати, уникає пастки фіскальної ілюзії та некоректного агрегування платників податків й утримувачів державних облігацій різних поколінь в «економіку в цілому» тощо. Однак на відміну від кейнсіанського підходу вона не розглядає можливості використання державних запозичень як механізму антициклічного регулювання. Опозиція класичної та кейнсіанської боргової теорії знайшла своє вирішення в сучасній теорії державного боргу, яка аналізує це

явище на кейнсіанських засадах у короткому періоді та користується класичною методологією, досліджуючи проблему економічних наслідків державного боргу у довгостроковій перспективі.

### Література

1. Рикардо Д. Начала политической экономии / Д. Рикардо // Сочинения. – СПб., 1882. – 659 с.
2. Самуэльсон П. Экономика [Електронне джерело] / П. Самуэльсон. – М., 1994. – Режим доступу: <http://bibliotekar.ru/business-64-2/12.htm>
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 677 с.
4. Barro R. J. Are Government Bonds Net Wealth ? / R. J. Barro // The Journal of Political Economy. – 1974. – Vol. 82, No. 6. – P. 1095–1117.
5. Barro R. J. Ricardian Equivalence [Electronic resource] / R. J. Barro // This Week's Citation Classic. – 1992. – No 2. – P. 16. – Accessible at: <http://garfield.library.upenn.edu/classics1992/A1992GV99400001.pdf>
6. Barro R. J. The Ricardian Approach to Budget Deficits / R. J. Barro // Journal of Economic Perspectives – 1989 – Vol. 3, No. 2. – P. 37–54.
7. Buchanan J. M. Barro on the Ricardian Equivalence Theorem / J. M. Buchanan // The Journal of Political Economy. – 1976. – Vol. 84, No. 2. – P. 337–342.
8. Buchanan J. M. External and Internal Public Debt / J. M. Buchanan // The American Economic Review. – 1957. – Vol. 47, No. 6. – P. 995–1000.
9. Buchanan J. M. Public Principles of Public Debt / J. M. Buchanan // The Collected Works of James M. Buchanan. – 1999. – Vol. 2. – 169 p.
10. Hume D. Of Public Credit [Electronic resource] / D. Hume // Essays Moral, Political and Literary. – USA, Indianapolis: Liberty Fund. – 1987. – Vol. I, 736 p. – [Original edition published in 1742]. – Accessible at: <http://93beast.fea.st/files/section1/hume/extras/Essays,%20Moral,%20Political,%20and%20Literary.pdf>
11. Lerner A. P. The Burden of Debt / A. P. Lerner // The Review of Economics and Statistics. – 1961. – Vol. 43, No. 2. – P. 139–141.
12. Lerner A. P. The Burden of the National Debt. In Income, Employment, and Public Policy / A. P. Lerner // Essays in Honor of Alvin H. Hansen, edited by Lloyd A. Metzler. – 1948. – New York: Norton. – P. 255–75.
13. Modigliani F. Long-Run Implications of Alternative Fiscal Policies and the Burden of the National Debt / F. Modigliani // The Economic Journal. – 1961. – Vol. 71, No. 284. – P. 730–755.
14. Tempelman J. H. James M. Buchanan on Public-Debt Finance / J. H. Tempelman // The Independent Review. A Journal of Political Economy. – 2007. – Vol. 11, No. 3. – P. 435–449.